Дмитро Донцов

ПОХІД КАРЛА XII НА УКРАЇНУ

THE CAMPAIGN OF CHARLES XII (OF SWEDEN) IN UKRAINE

Публіцистика

ПЕРЕДМОВА ДО 4-го ВИДАННЯ [0]

Цю малу розвідку уважаю за фрагмент ширшої праці, яку повинен скомпонувати якийсь наш Клявзевіц, військовик і політичний мислитель, на тему — чи Росія є непоборна? Своїм змістом праця ця мала б довести, що спроби мілітарного розбиття і політичного поділу московської імперії в минулім: і в 1709 (що пробував я), і в 1812. і в 1914, і в 1941, — не вдалися зовсім не тому, що вони не могли вдатися, а через стратегічні, а ще більше політичні помилки, яких можна б оминути, а також через припадкові перешкоди, яких й могло не бути.

Щодо походу Наполеона 1812 р., то цю тезу старався довести м. ін. ніхто інший, як Карл Маркс. В праці "The Eastern Question", написаній сто літ тому, в часі т. зв. Східньої або Кримської війни, Маркс стверджував, що Росія своїми традиціями та суспільно-політичним устроєм — азіятська країна, не європейська. Крім того — що "Росія рішуче є завойовницька нація", — цебто імперіалістична нація, народ, не лише режим той чи інший. Своїх агресивних цілей осягала вона, — писав Маркс, — не військовим ґеніем, а політичним стрибом та ще через іґноранцію Заходу в російських справах. Про виправу Наполеона Маркс писав: "не думаємо, що "свята Росія" непоборима. Навпаки! Стратегію розбиття Росії досить ясно випрацював Наполеон, і коли б обставини, не стратегічної природи, не зневолили його збочити від його первісного

пляну, то цілість російської імперії була б поважно загрожена в 1812 році".

"Цей плян був: наступати до Двини й до Дніпра, зорганізувати там оборонне становище, — цебто укріплення, склади, шляхи сполуки, здобувши російські твердині на Двині, і відрочити марш на Москву до весни 1813 року. Та, коли почалася осінь (1812), Наполеон був змушений занехати той плян з політичних причин, через спротив маршалів розташовуванню армії на зимовий перепочинок в Литві та ще завдяки сліпій вірі цісаря в свою непереможність"... Завдяки, як би нині сказали, — "замотеличенню від успіху", що не було явищем стратегічної природи.

"Катастрофа (писав Маркс) ще збільшилася через кепську французьку адміністрацію здобутих теренів і через брак теплої одежі і взуття для вояків. Коли б не було цих недотягнень, Наполеон, навіть відступаючи, опинився б у Вильні на чолі армії, сили якої удвічі перевищали б числом війська, які Росія могла б йому протиставити. Помилки цісаря не були, отже, неминучі або непоправні. Навпаки, факт його інвазії аж до Москви, яку він взяв (розбивши армію Кутузова під Бородіном — Д.), так само, як марш Карла XII на Полтаву — доводять, що Росія не є неприступна. Що ж до виживлення на її теренах армій переможця, то тут все залежало від довжини оперативної лінії, або від відлеглости і доброго забезпечення військових баз".(Бази ці мали бути уряджені в Берестю, Витебську, Могилеві і Смоленську). "Тоді наступаюча армія, маючи в запіллі хлібородні землі Польщі, Волині, Поділля, не мала б турбуватися своїм вижившленням". Додає Маркс, що "така війна (проти Росії — Д.) мусіла б, для її доброго закінчення, іти в супроводі акції політичної".

Цей останній момент, взяв під увагу Наполеон, лише по невчасі. З пам'ятників ґен. Колєнкура, який супроводив цісаря в його подорожі з Росії до Парижа в зимі 1812, знаємо, як жалував він, що в своїм поході, крім польського, не узгляднив другого чинника — України. В багажі Наполеона, під час цієї подорожі знаходилася, м. ін "Енеїда" Котляревського. В 1813 — доручив цісар надвірному історикові

Лєзюрові, написати історію козацької України (як також і історію Донського козацтва), що й було зроблено... Мюрат, король Неаполю, був призначений стати гетьманом України... На жаль запізно.

Не стратегічними, а головно, політичними помилками треба поясняти і невдачу протиросійського походу німецьких армій в 1914-18 рр. Зі спогадів німців, м. ін. д-ра Н. Рорбаха та К. Ердмана (гл. львівський "Вістник" 1937, VI), а також Черчіла і був. посла Франції при дворі Миколи II, — Палєолоґа, видко, що — без яскравих стратегічних і політичних помилок німецького військового проводу та уряду, похід німецьких армій на Схід у війні 1914-18 рр., міг би привести до розпаду російської імперії. І в тім випадку — невдача не була неминучою.

Згадані німецькі автори писали, що якби успішна офензива Гінденбурґа на Сході не була перервана в 1915 році, щоби звернути всю силу німецького удару на Захід, Росія вже тоді заламалася б. А в 1917 р., коли Америка приступила до ворожої німцям коаліції, було вже запізно. Бракувало теж кайзерівській Німеччині політичної візії, ясної ідеї російської політики: сильні були русофільські впливи при дворі Вільгельма і в Генералітеті. Ідею поділу Росії мали немногі.

В спогадах з І-шої війни Черчіла теж читаємо, що коли б німці, замість на Заході, продовжували наступ на Сході в 1916 році, вони могли б зайняти тоді вже Україну з її збіжжям, вуглем, і Кавказ з нафтою. Бльокада Німеччини союзниками була б розірвана, а Росія — вже тоді — поставлена на коліна.

Палєолоґ стверджує те саме. Пише, що в літі 1915 р. в російській армії був повний брак амуніції. Сазонов (царський міністр закордонних справ) оповідав Палєолоґові, що російська армія потребувала тоді півтора мільйона нових рушниць, а продукувалося їх тільки 50 тисяч на місяць. Армія стратила віру в перемогу...

Але Гінденбурґ не дістав для своєї офензиви дивізій із Заходу, а в 1917 р., як вже сказано, було запізно.

Вказує Палєолоґ і на політичні помилки Німеччини в часі 1-шої війни: вона не доцінювала національно-сепаратистичних рухів в імперії царів, яким французький посол, спеціяльно на Україні, надавав великого значіння, хоч Сазонов даремно переконував його, що в імперії "ніякого українського питання не існує".

Помилки політичні й стратеґічні Гітлера в останній війні вияснені вже спеціялістами, і є в свіжій пам'яті всіх, щоби над ними розводитися на цьому місці. Вони теж не були чимось, чого не можна було б оминути.

Скорше чи пізніше (я думаю скорше) потворна імперія народу-паразита, що живиться соками чужих націй, — розлетиться на свої складові частини, а Московщину відіпхнеться в її етнографічні границі XVI-го віку. Світ, загіпнотизований і заляканий московською експакзією, а ще більше московським блефом, може в цім сумніватися. Тим не менше цей розвал наступить. Спричинитися до цього великого й шляхетного діла в першу чергу Доля призначила Україні, яка — з перервами — бореться з Суздалем і Москвою — від 1169 року — майже 800 літ, як 700 літ билася з Маврами Еспанія. Тоді важилася доля християнської цивілізації Заходу, так само і в нинішнім конфлікті — України з Москвою.

Недовіркам пригадую цікавий, майже містичний, факт. Багато народів і країн, в своїм імперіялістичнім поході XVI-XX століть Москва не тільки підбила, але й окружила й обсмоктала мов той павук з усіх боків; як Великий Новгород, Ханства Казанське й Астраханське, як Литву, Білу Русь, навіть Чехію, Румунію й Польщу (бо вже флянкує їх із Сходу і з Заходу). Але з Україною зробити це Москві не повелося. Хоч на неї розпочала свій наступ Москва не у XVIII, XIX чи XX віці, як в інших випадках, але ще в XVII віці. І хоч сусідні великі держави були далеко більшою перешкодою для Росії, як Туреччина. Мечем і плугом Україна зайняла ввесь північний берег Чорного, колись нашого, моря і

Азовського. Лишилася і не зважаючи нінащо — frontiersland, пограничною країною імперії, зв'язаною, сусідуючою з цілим Середземномор'ям, з старою Медитерранією, — джерелом нашої історичної, культурної і політичної потуги.

Вигляди України відірватися від Суздаля і Москви є більші, ніж в інших підбитих імперією націй. Треба лиш, щоб до цього об'єктивно-матеріяльного чинника прилучився другий — суб'єктивно-духовий; щоб в серцях нової провідної верстви нової України, воскрес наново дух давніх Русичів, дух Лицарства Дніпрового, дух Байди-Вишневецького, Сагайдачного, Богдана, Мазепи, Шевченка.

І тих всіх, "імена же Ти їх, Господи, відаєш", які від року 1914 донині ідуть слідами тих перших.

Автор

ПЕРЕДМОВА ДО 2-го ВИДАННЯ

Вдаряюча в очі аналогія між політичним положенням Европи, двісті літ тому і тепер, спонукала мене до написання цієї праці (Брошура була видана спершу для німецької публіки).

Цим пояснюється, що в ній звернено увагу не стільки на значення походу Карла для України, скільки для Східньої Европи взагалі. Мимо цього я погодився на цей переклад. Українська історіографія з незначними виїмками так пересякнута російськими поглядами на наше минуле (на Хмельниччину, Унію, Розумовщину і — особливо — Мазепинщину), що популяризація відмінних думок ніколи не позбавлена вартости. Брошура не має претензій на науковість. Бо хоч найважніші праці шведських, донських, російських, українських та англійських істориків, що відносяться до моєї теми, я використав, але джерельний матеріял лиш трохи. Не має автор рівнож претензій бути оригінальним в своїй оцінці походу з воєнної точки погляду, яка значно різниться від

пануючої в фаховій літературі. До численних своїх висновків автор прийшов самостійно, в деяких (особливо тих, що відносяться до воєнної сторони підприняття Карла) спирався на цитованій в тексті літературі.

Головною ціллю брошури є старатися розвіяти численні, на жаль, ще існуючі в нас забобони та причинитися до зрозуміння великої проблеми російської експансії, яка в цій війні стала актуальнішою ніж колинебудь.

Автор

ПОХІД КАРЛА XII НА УКРАЇНУ

"Закидають Карлові XII, що він здався на обіцянки Мазепи, та козак не зрадив його, навпаки, Мазепа сам був зраджений несподіваним збігом обставин, яких не міг ані передбачити, ані оминути".

(Фридрих Великий)

Велика Північна війна 1700-1721 рр., і боротьба народів, якої свідками ми є сьогодні, мають в собі багато подібного. Як і тоді, так і тепер одною з найважливіших причин війни є стремління Росії на Захід. Проблеми, що хвилювали політичне життя тоді, є питанням дня і сьогодні, а серед них найважливіше — політичний уклад того великого комплексу земель, що називається "Західна Росія", а який складається з цілого ряду відрубних національних територій. Тому студіювання тої далекої, а так близької нам епохи, має таку вагу для нас. Воно хоронитиме від помилок і може дати вказівки політикам при розв'язуванні питань, які, повторюю, нині, як і перед двома стами літ, все ще стоять на денному порядку політичного життя Европи.

Так багато критиків представляло похід Карла XII, як карколомну авантуру, так багато навіть наших сучасників вказувало на нього ж — як на відстрашаючий приклад і доказ, що зломити силу Росії — ідея безглузда, що дійсно варта було перевірити: чи справді діло Мазепи

було кроком згори засудженим на тяжку невдачу, чи може не вдалося воно — скажім словами Фридриха Великого — лиш із-за "незнаних причин", які народ називає "сліпою долею" і котрі годі було передбачити?

Питання не чисто академічне. Від відповіді на нього залежить почасті розв'язання найважнішої проблеми нашого віку, проблеми російської експансії. Чи ця експансія була неухилимою конечністю природи, як дехто часто приймає, чи може далося б було положити їй край ще в часах Петра I? Чи маємо отже тут діло з тою силою природи, що розвалила шведський вал, чи може з якимсь нещасливим припадком, котрий міг і не зайти? Щоби прийти тут до слушного погляду, належить перевірити:

По-перше, чи Карло XII, відповідаючи Петрові I війну a outrance і відкидаючи його мирові предложения, вірно оцінював політичну констеляцію Европи і внутрішнє положення Росії (Мазепа!)? Іншими словами: Чи тодішні політичні обставини пригідні були для такої війни?

По-друге, чи похід на Україну був оправданий стратеґічно?

Тільки заперечуюча відповідь на ці питання може оправдати тяжке слово "авантюра". Багато політиків, які не можуть надивуватися досить скорому зростові (протягом двох останніх століть) Росії до значіння світової держави і яким здається, що з тим більшою певністю відкривають тенденцію цього зросту в передпетрових часах, тим більше вони самі від тих часів віддалені — до остовпіння дивуються "легкодушности" Карла XII! Як міг шведський король з кінці XVII століття не бачити того, що вони в XX століттю так ясно бачать? Як міг войовничий вправді, але малий нарід хотіти знищити безмірну Росію? Такі розумні політики не знають одначе трьох речей: По-перше — прийнявши, що Швеція не могла перемогти Росії, — звідки міг це знати Карло XII, коли не тільки для нього, але й для цілої тодішньої Европи треба було саме довгої північної війни, щоби цю "неможливість" зробити правдоподібною? По-друге — забувають ці політики, що тоді не було ще

ніякої "Росії"; була тільки Москва або московська держава, яка лежала десь, де — ніхто докладно не знав — за Польщею і, межувала, як здавалося — з Індіями, а її "посли", що часами виринали на західньо-европейських дворах, були посміховищем кожного освіченого й культурного европейця. Натомість Швеція була тоді великою імперією, про котрої канцлера говорили французи, що він є віссю, довкола якої крутиться світ. Та особливо не зважають політики, що згори дивляться на Карла XII, на те, що коли б він навіть був свідомий величезної трудности свого завдання, то все таки мусів би зважитися помірятися з Москвою в полі, бо вимагали цього рішуче життєві інтереси Швеції. Вдоволити Росію признанням їй балтийського побережжя означало б для Швеції не лише втратити значіння першої держави на півночі, якою була вона через ціле століття, але й взагалі впасти до ролі другорядної держави. Чогось такого одначе ніхто не зробить добровільно; коли б Швеція була зробила, то була б це безприкладна в історії подія. Багато держав мусіло в ході історії скоротити промінь своєї експансії і признати недостачу сил у себе, та все були вони приневолювані до того manu militari. Чому ж в цьому випадку мусіло бути інакше? Карло зрозумів, що його спір з Петром був того роду, що мусів покінчитися знищенням або цілковитим упадком до ролі безвартісного міжнароднього чинника одної з обох сторін. Історія виказала правдивість цього погляду, в спосіб для Швеції досить жорстокий...

Неминучістю цієї альтернативи, війни a outrance, і був перейнятий Карло, коли сказав у сенаті при вибуху війни: "Я постановив ніколи не починати несправедливої війни, але також; постановив я не скорше покінчити справедливу війну, аж остаточно поб'ю мого ворога".

Не була це хвальковитість юнака, в тім лежала думка. що гляділа у простір століть: думка, що дві великі держави не можуть довго одночасно панувати над Балтийським морем. Оце ясне зрозуміння, що велику честь приносить інтелігенції молодого володаря, й було причиною, що Карло хотів цареві подиктувати мир в Москві. Карлові було б дуже легко прогнати москалів з Фінляндії, Лівляндії й Інґерманляндії, куди вони були вдерлися в 1703 році. Та тим війна не

була б покінчена, а коли б Петро I навіть мир був заключив після того, то це було б тільки війну перервало на пару років. Доказом того — вперті намагання попередників Петра, за часів Ґустава Адольфа II і Карла X Ґустава, наблизитися до берегів Балтику. Обидва відперли московський напір, але тільки відперли. По тих досвідах не важко було додуматися, що цих берегів Швеція не зможе оборонити самою тільки дифензивною війною. Натомість з упадком Москви й ослаблення Росії, балтийські провінції самі були б припали побідникові як достиглий овоч.

Ціла політика Карла XII супроти Росії була своїм напрямом вповні традиційно-шведською політикою панування над Балтикою. Не була вона карколомна, навпаки: означала поворот до чисто скандинавської від дійсно авантурничої політики попередників Карла XII, які хотіли стати сильною ногою на німецькому побережжі того моря, опанувати гирла трьох головних німецьких рік і тим самим піддати всю заграничну торгівлю — своїй контролі. Така політика, до якої намовляв Швецію хитрий Мазаріні, в дійсності ніяк не була оправдана життєвими інтересами Швеції, і тому "авантурничий" Карло спокійно занехав її. З другої сторони вибрана Карлом дорога побити Москву (хотів цього доконати при помочі Мазепи й Туреччини) зовсім не була "видумкою" або оригінальною ідеєю. Як бачимо, було це тільки продовжування політики Карла X Ґустава.

Політичне положення Східньої Европи XVII століття було подібне до хаосу, в якому все було в русі, в якому ще ніяка нація не мала свого власного, ніким незаперечуваного обсягу діяння. Так часто в політичних письмах XVII століття обговорюваний "equilibre dans le Nord" в дійсності не існував зовсім, а тільки старався здійснитися в різних, взаємно себе виключаючих формах. При тому помічалося дві тенденції. Одна стреміла з країв на захід і південь від Москви збудувати оборонний вал перед зростаючою російською імперією; тим валом мав бути союз Швеції, Туреччини й України. Часами втягано до цеї комбінації також Бранденбурґію, Семигород і Польщу, зглядно краї поділеної Польщі ...

Друга тенденція стреміла до розширення російського панування над Балтийським і Чорним морями. Передумови її були: знищення відділюючих Росію від Чорного моря володарств, значить України і Криму, і союз з Польщею. Цей союз Москвою конечно вимаганий, щоби забезпечитися перед ударами з-боку в часі походу на балтийські провінції, був тільки маскою для мирного здобування, випробувана метода, по якій поступала й пізніше Росія. До цього союзу Польща схилялася й сама. Її спорадичні намагання зломити Москву в порозумінні з Україною (Гадяцький договір 1659), були скоро закинені і по 1668 році (поділ України між Польщею і Москвою) — падала Польща, ворогуючи з Туреччиною й Швецією, помалу в обійми свого східнього сусіда.

Першу тенденцію заступали загрожені Росією північні й полудневі побережні краї. Проявлялась вона не тільки в боротьбі цих країв за своє існування — (це свідчило б хіба тільки про менше або більше розвинений інстинкт самозбереження, а не про свідоме, їм усім спільне стремління до наміченого політичного укладу Східньої Европи), — але також у різних союзах, які хотіла заключити Швеція і інші названі держави, щоби збірною силою відвернути спільну небезпеку, що загрожувала зі сходу. Найяркіше проявляється тенденція в союзі, заключеному в 1656 році шведським королем Карлом X Ґуставом з Ракочим (Семигород), з українським гетьманом Богданом Хмельницьким і з Бранденбурґією. Цей союз, звернений зовсім природно проти Росії, зміряв також до поділу Польщі, про яку думано, що вона навсе зв'язалася з Росією. Дивно, що пропонована тоді Карлом X Бранденбурґії територія майже зовсім відповідає тій частині Польщі, яку одержала Прусія з поділу цеї республіки. Оце й була політика Карла X Ґустава і зовсім природно, що новий шведський король 1700 року взяв старий напрям шведської політики за свій і хотів при тім використати ті чинники, які по своєму географічному положенні зачислялися до противників Москви. "Розумні" побоювання, що мовляв, сила Росії незломна, не могли вплинути на його пляни, тим менше "глибокі" розважування про можливість тривалого миру з царем.

Чи Карло, який зрозумів як слід своє велике, попередниками передане завдання, вибрав для свого здійснення добрий час? Вправді, противники не залишили йому ніякого вибору — вони ж були напасниками, та все таки міг Карло, побивши Данію, прийняти поданий йому Петром мир, щоби опісля, кілька літ пізніше, знову почати війну. Він цього не зробив, і як побачимо, мав рацію не тільки в признанню конечности війни a outrance, але також і у виборі хвилі її початку.

Політичне положення тодішньої Европи було для Швеції сприяюче. Франція, приготовляючи по мирі в Рисвіку нову коаліційну війну, запобігала приязні у Швеції. Бранденбурґія не мала вправді причини до особливої приязні зі Швецією, але все таки далекою була від союзу з її ворогами. А хоч цісареві не дуже приємний був успіх Швеції — протектора протестантизму в Німеччині, то одначе забагато мав він інших справ, щоби могти твердо виступити. Зате дві найбільші морські держави — Англія й Голяндія, стояли рішуче по стороні Швеції. Та особливо важне було, що запевнена була поміч Оттоманської Порти, якої відношення до Росії зовсім не було приязне.

Саме тоді сильно занепокоєна була Порта злукою України з Москвою (1653 р.) і старалася від того часу допомогти кожному повстанню українців проти їх протектора-царя, або сама, або через хана. Хмельницький навіть піддався був протекторатові султана (1650). 1669 року заключила Туреччина союз з Україною, через що попала в війну з Москвою. В 1677 р. прийшло турецьке військо на Україну, щоби разом з сином Хмельницького Юрасем, котрому надав султан титул князя Сарматії, воювати Москву. Значить ідеал спільної акції з Україною проти Росії був для певної міри традицією тодішньої політики Порти.

Якраз з початком північної війни заключила Туреччина мир (3.7.1700) з царем. Мимо того відносини між обома дворами були дуже напружені. Коли сьогодні турецько-російськими відносинами кермує велике питання проливів, то анальоґічну ролю в часах Петра мав Азовський пролив і тісно з тим пов'язане питання панування над Чорним морем. Щоби надати своїм домаганням більшої сили, казав цар вибудувати у

Вороніжі і на Азовськім морі велику фльоту. Ці пляни незвичайно занепокоювали Константинопіль. Султан волів краще почати нову війну, ніж дозволити московським кораблям на свобідний вступ у "свій дім", як називав він Чорне море. Турки так були занепокоєні намірами Петра отворити Азовський пролив, що носилися з плянами зовсім його засипати і по обох боках вибудувати нові укріплення. Ба, навіть Грузію думали завоювати, щоби її побережжя не служило опертям для російської фльоти. Невдоволення в Константинополі підсичував постійно письмами і послами кримський хан, який бачив, як незвичайно скоро наближалася Москва з обох сторін, від Дніпра й Азова, до Криму. Положення ставало для Петра хвилями дуже критичне і були часи, що раз великий везир (1703), раз хан (1707) були готові виповісти Росії війну. До цього ж перли Порту невтомно посли Швеції, Франції і короля Станіслава. Як близько була небезпека виповідження Портою війни, показують безупинні старання царської дипльоматії замотати Туреччину у війну з цісарем, щоби тим способом ухилити виступлення її проти Москви.

Коли все те візьмемо до уваги, а зокрема також; цілий перебіг російсько-турецьких відносин у слідуючому столітті, то прийдемо до висновку, що Карло XII вірно вгадував російський напрям турецької політики і міг сподіватися не тільки невтральности Порти, але навіть і помочі. Коли отже він втягнув цю державу, хоч навіть багато пізніше до своїх плянів, то значить він слушно оцінював тенденції й інтереси протиросійської з конечности турецької політики. А що мимо того завівся у своїх сподіваннях, хоч і не цілковито, то сталося це, як побачимо, не ізза необачности. Бо вже в 1707 р. увійшов Карло в переговори з Портою в справі помочі проти Петра.

Так само нефантастичні були його, також пізніше дозрілі, українські пляни, чим хотів шведський король поцілити московську державу в серце її, Москву.

Чим була тодішня Україна, цей край, де пропало щастя Карла XII? З початком війни була вона автономною, щойно перед 46 літами з

Москвою злученою провінцією — Гетьман-щиною. Обіймала вона далеко не цілий етнографічний простір української нації, тільки (приблизно) дві нинішні російські Губернії: чернігівську й полтавську (з Києвом), а також частини катеринославської й херсонської ґуберній.

Останні частини творили область Війська Запорозького[*] — українського лицарського ордену, який всередині був уладжений автономно, а назовні признавав зверхню владу гетьмана. Україна мала власну адміністрацію, законодавство, судівництво, скарб і, що мало найбільше значіння, власну армію. Найвища політична і військова влада у краю лежала в руках на ціле життя обраного гетьмана. Мав він справді обов'язок помагати військом цареві у кожній війні, одначе цар не мав права розпоряджати українською збройною силою без гетьмана, який був її найвищим вождем. Військо українське було на тодішні відносини дуже значне: 60,000 постійної залоги, коли рівночасно цар "всея Росії" мав під своїми приказами не багато більше, около 70,000. 12 жовтня 1703, коли прийшло до заключения формального союзу між Петром і Августом, було в умові сказано, що цар дає польському королеві до розпорядимости 12.000 москалів і що гетьман прийде йому в поміч з 60.000 людьми.

Гетьманська армія багато прислуг віддала і Петрові. 1700 року бачимо 15.000 українців в Інґерманляндії, 1701 року помагають українські війська князеві Рєпнінові в облозі Риґи, в слідуючих літах сам гетьман з 20.000 людей іде походом через Волинь до Львова, багато тисяч стоїть залогою на Литві й Україні. Населення України було вороже до москалів. Від першого гетьмана, Богдана Хмельницького, якому тільки смерть не дозволила почати спільну акцію з Карлом X. Ґуставом проти Москви, "всі гетьмани були зрадниками" — після слів Петра. Кождий гетьман заключував союз з якоюсь сусідньою державою — з Польщею, Кримом чи Туреччиною — щоби воювати Москву. Від хвилі злуки з Москвою, була Україна ареною безперервних боїв усяких армій і періодичних повстань. А часи володіння Петра ще найменше надавалися для успокоєння невдоволення в краю.

Петро не обмежився в своїй реформаторській діяльності до поширювання серед своїх підданих європейської культури, він хотів передовсім зцентралізувати російську державу. Це й було причиною занепокоєння, з яким на Україні слідкували за роботою Петра. Проти європеїзування Москви не могли українці нічого мати, адже вони вже в XVII столітті дали півазійській Москві по-европейськи освічених вчених, друкарів і теольоґів. Особливо невдоволена була старшина, представники військово-зорґанізованої адміністрації тодішньої України, виховані на західньо-европейських принципах станового конституціоналізму й обмеження монархічної влади; зокрема було їм невигідне встрявання царя у внутрішні діла Гетьманщини. Тому неправдиво було б саму тільки, безсумнівно визначну, особу Мазепи представляти як виновника цілої "зради", до якої перла його старшина. Пляни його не походили зовсім з його "романтичної" природи, як і Карлові пляни. Наміри обох мали свій глибокий корінь у тодішніх обставинах. Особливо лякав українських нотаблів щойно Катериною II здійснений намір Петра знести самостійну українську армію, а українські війська замінити на драгунів і на інші російські військові одиниці та піддати їх безпосередньо під прикази царя. В тім слушно бачила старшина загрозу найсильнішій підпорі автономії свого краю. Негідне поступування супроти українських полків, розсипаних на півночі, заході та півдні, грабунки і плюндрування російських військ на самій Україні — підсичували загальну ненависть до Росії. Старшина говорила гетьманові: "Як ми молимося Богу за душу Хмельницького, що визволив Україну з польського ярма, так будемо ми й діти наші проклинати твою душу й тіло, коли оставиш нас по своїй смерті в такій неволі!"

Гетьман станув по стороні невдоволених. Історія, в противенстві до поетів, несправедливо поступила з Мазепою. Не був він ані "чорний характер", як описують його російські історики, ані авантурник, як і його королівський союзник. Також; недоречно казати, що кермувався у своїм ділі він особистими мотивами. Які ж особисті мотиви могли склоняти цього, царською ласкою обсипаного, бездітного, нежонатого старця (мав тоді понад 60 літ), до зради цареві? Ні, не те, але журба про добро народу і загальна на Україні туга за з'єдиненням рідного краю,

розірваного Андрусівським договором, спонукали гетьмана прилучитися до діла Карла. Мазепа хотів Правобережну Україну, що була під Польщею, прилучити до Гетьманщини. Але цьому противилися не тільки поляки, але й цар, який обіцяв Польщі цю область залишити при ній. В оцих отже взаїмно себе виключаючих, змаганнях Петра і Мазепи проявилося старе противенство двох вищезгаданих тенденцій політичного укладу Східної Европи, які спонукали були вже Хмельницького до договору з Карлом X. Ґуставом.

Коли старшина була підпорою Мазепи, то не тільки вона була за повстанням. Також народ, селяни і міщани мали забагато господарки російських воєводів. Найкращий доказ на те, що пляни Мазепи мали основу в нижчих верствах Гетьманщини є той, що діло його підперли чинно Запорожці, опора всіх національних рухів України від XVI століття. Все те не могло бути невідомим Карлові. Цей непевний настрій на Україні був також предметом поважної журби для самого Петра, який, як видно із його переписки з гетьманом і з командантом розташованих по Україні російських військ, казав себе все повідомляти про "реакції між несталим малоруським народом". Що ж було природніше, коли також Карло хотів використати положення на Україні для своїх цілей, тим більше, що вони цілковито покривалися з плянами Мазепи?

Коли Карло вірно оцінював політичне положення Европи і Росії, то також з військового погляду був його плян походу на Росію добре обоснований. Цей похід почав Карло 1707 року, по перемозі над Данією й Авґустом.

Сили, якими розпоряджали шведи для переведення цих операцій, були як на ті часи, цілком значні. Під кінець 1707 р. стояло під безпосереднім приказом короля разом 35.000 війська усякого роду, а 8.000 стояло в Польщі під ґенерал-майором Красовом (не вчисляючи польського війська). Лєвенгавпт зібрав також значнішу силу (11.000). В Естонії стояв Шліппенбах, у Фінляндії Лібекер (15.000). Російські сили, що мали оперувати проти самого короля, числились 58.000 людей [1]. Ось скільки змогла велика Росія, яка сім разів стільки населення мала

що Швеція, і якій цілих сім літ часу оставив Карло для доповнення армії, виставити війська проти нього, на головний фронт!

Викинувши москалів із Прасниша і Ґродна, дійшов Карло в лютому 1708 року до Сморґоня коло Вильна, де виробляв плян дальшого походу. Відповідно до того пляну мав Лєвенгавпт долучитися з Курляндії до головної армії, Лібекер здобути Інґерманляндію і Петербург, посаджений Карлом на польський престол король Станіслав мав піти в Польщу і злучитися з Красовим, після чого литовська армія мала йти на Смоленськ, коронна на Київ [2].

Мазепа мав, відповідно до умови, при наближенні шведської армії підняти повстання в цілім краю, видати шведам твердині Млин, Стародуб і Новгород Сіверський та підбурити донських козаків. З усіми отими силами мало шведське військо йти на Москву. Такий був плян Карла і ледви чи він міг вибрати інший. Зі Сморґоня йти в Лівонію, країну цілком винищену, не було вказано не лише з тої причини, але також і головно тому, що з заняттям балтийських провінцій не багато було б осягнено: адже тут ходило про повалення Росії, а це могло наступити тільки в Москві. Інші дороги до цього міста, напр., північна (через Твер або Смоленськ), були ізза густих лісів непроходимі після осуду компетентного учасника походу [3]. Не краща теж була дорога з Могилева на схід. Її москалі якнайкраще приготовили на прийняття ворога; вона показалася особливо невідповідною, коли виявилося, що москалі відступаючи, не здержуються зовсім навіть на власній землі з тактикою грабунків і нищення, застосованою в Польщі і на Литві. Були навіть основи припускати, що ця тактика москалів мала у власнім краю більше виглядів на успіх, чим денебудь інше. Східний напрям був отже з огляду на виживлення армії некорисний. На полудні було Полісся, в тодішніх часах ще більше багниста околиця як сьогодні; зате Україна, найкраще заселена й найурожайніша країна під царським скиптром, могла бути місцем відпочинку для слабо заосмотреної шведської армії.

Ці причини змусили Карла по заняттю Могилева 18 липня і по демонстрації в сторону Смоленська, якою хотів мабуть відтягнути

московські війська від України і від ведучих туди доріг, звернутися з кінцем вересня 1708 до краю Мазепи. Тут хотів мабуть направити часто закидувану йому помилку і запевнивши собі тилові получения (через Україну і сусідню Польщу) з Швецією, що при дальшому поході на Москву просто на схід від Могилева не було б так легко.

По свідченням Нордберґа [4] була Україна багатим краєм, у якому армії майже нічого не бракувало. Також Адлєрфельд [5] каже, що шведи знайшли там великі і гарні села і що в однім селі можна було примістити часто й чотири полки. Було багато худоби, зерна й паші. Про багатство краю свідчать також і факти, що Мазепа казав закласти в Чернігові склад збіжжя на 15.000 четвертей (1 четвертина 2.099 hi) і що комендант російської залоги в Києві, князь Ґоліцин дістав наказ зібрати на літо 1707 припас для 55.000 коней та на три місяці муки і сухарів для 77.000 люда. Скільки запасів поживи міг край дати для армії видно також з походу Мазепи на Волинь в серпні 1705. Тоді їхало за 40-тисячною армією 16.000 возів з припасом на 6 місяців. Фридрих Великий обчисляє (в своїй книжці "Основи воєнної штуки"), що для одного походу з Полтави до Москви потрібно було Карлові найменше на три місяці харчів, що вимагало навантаження 3.000 возів. З наведених прикладів бачимо, що цеї конечної передумови успішного походу на Москву армії Карла XII, на Україні не бракувало б. Також; евентуальне нав'язання безпосереднього стику з Кримом і Туреччиною мусіло грати в плянах Карла не останню ролю.

Що "наглий" зворот Карла на Україну зовсім не був такий наглий, показує крім того і ця обставина, що з російської сторони числилися з тим довший час вже перед тим. Про такий намір Карла сповіщає своєму урядові московський посол у Газі Матвєєв уже в серпні 1707. Цей намір можна було помітити також з воєнних нарад, які відбував Петро з генералами своєї армії, як вона відступала з-під Варшави аж до московської границі (напр., у Бішенковичах у березні 1708). Ба, навіть в січні 1707 числився цар з недалеким походом на Україну, коли візвав 24-того цього місяця Мазепу укріпити Київ. Щойно для пізніших істориків був цей плян авантюрою, для тих істориків, які минуле міряють очима

теперішности, в істориків, у яких ані Польща, ані Гетьманщина, ані Крим не були тоді самостійними чинниками, а які на цілій цій території бачили тільки сьогоднішню російську імперію.

Збираючи разом сказане, побачимо, що шведський король, постановляючи 1708 року свій похід на Москву через Україну та згромаджуючи свої сили для рішучого удару проти Петра, мав повну слушність так з політичного, як і з військового становища. Тепер пригляньмося, чому цей, опертий на зовсім слушних премісах плян ґеніяльного вождя, таки не повівся і спричинив кінець шведської імперії?

Найважніша причина невдачі лежить в тім, що ціле діло виконано запізно. Плян чинного вмішання в драму, шо відогравалася перед його очима, повстав у Мазепи ще в 1707 році, коли Карло з військом був ще у Польщі. Вже тоді, у вересні 1707, післав Мазепа свого довіреного до новообраного польського короля Станіслава, обіцяючи свою поміч тодішньому польському союзникові Карла. Гетьман писав, що виріже 7000 москалів, що стоять залогою на Україні і на трупах їх збудує на Дніпрі міст для шведів, коли прийдуть йому на підмогу. Тоді хвиля повстання була дуже відповідна, бо російські війська були на півночі Полісся, а фатальний для України чоловік, князь Мєншіков стояв далеко між Гродном і Вільном. Цей плян одначе Карло прийняв лише до відома і шведська армія пішла на Литву. До цієї справи завважує австрійський історик XVIII ст. Енґель ось що: "Ця проволока була одною з багатьох причин, ізза яких під Полтавою згинув чар шведського імени, бо через ту проволоку не міг Мазепа дати Карлові всю обіцяну поміч, хоч як він старався виконати добре своє завдання й злучитися з шведським королем і Лєщинським. Коли б міг був Мазепа робити діло в першім пориві, коли б він не був змушений відкладати повстання на 1708 рік, через що наміри його ставали замітніші, вороги діяльніші, російські війська на Україні чимраз численними — то хто зна, чи не мали б ми нині українського володаря з роду Мазепів, великого шведського цісарства на півночі, та і Суворов не стояв би був 1795 року в Варшаві" [6].

Карло пішов на Литву і Мазепі не залишилося нічого іншого як щиро прилучитися до царя або піти дорогою крайнє небезпечної й ризиковної тактики проволікання, і коли не чинно, то бодай пасивно помагати шведам аж прийде слушний час. Мазепа рішився на це друге і в приміненні тої тактики показався одним з найздібніших учнів Макіявеля, але й значні прислуги віддав шведам: збирає нових прихильників в краю, розвиває успішну агітацію серед запорожців, укріплює деякі точки опертя і закладає для шведів склади. Рівночасно старається гетьман не випускати своєї армії з України мимо все нових приказів царя. Очевидно це не могло йому повестися в цілости, щоби не виявилися передчасно його пляни та не пропала ціла справа, ще й українські війська були досить розсипані. Понад 6.000 відправлено в квітні на Литву, 7.000 відіслано до Польщі для скріплення воюючих там українських військ, 3.000 пішло до Смоленська. Серед таких обставин робити повстання не було б відповідно. Карло був задалеко, москалі заблизько, сили гетьмана замалі. Мєншіков стояв коло Гомеля. Також не міг Мазепа йти назустріч Карлові, бо не міг видати своєї столиці Батурина на луп москалям.

Положення ставало надзвичайно критичне, кожний день був дорогий і гетьман напирав на Карла, щоби безпроволочно приходив на Україну. Та замість іти, Карло цілий місяць (від 18 липня до 18 серпня) згайнував у Могилеві. Не знав, чи має вижидати Лєвенгавпта, якому давно дав приказ прилучитися до головної армії, чи послухати закликів Мазепи. "Перший раз за все його дотеперішнє воєнне життя бачимо в нього, — пише про це Sarauw [7] — операції, націховані безпорадністю і нерішучістю, які й були причиною всіх пізніших втрат і клопотів. Коли б або заждав уже на Лєвенгавпта, або зараз кинувся до країни козаків, тоді справи прийняли б зовсім інший вигляд". Кінець-кінців пішов Карло на південь, та дорогий час був утрачений. Карлові закидають, що не зачекав Лєвенгавпта з обозом і муніцією. Може було це помилкою, але ж як довго він міг ждати на свого ґенерала? Армії грозив голод. Найліпше було б очевидно — і це відповідало бажанням Карла — видати москалям рішучу битву. Та ці уникали її з подивугідною витривалістю. Відступити назад за Дніпро до Лєвенгавпта — означало б додати відваги ворогові.

Зрештою ця дорога знищена була самими шведами. А коли Карло взагалі мав намір йти на Україну, то всяка проволока, получена з таким відтягуванням пляну, могла б цей плян унеможливити. Натомість тепер становище російського війська позволило б йому перейти дніпровий доплив Соч і вступити в область Гетьманщини. Один воєнний історик в російській публікації про Північну війну пише про це: "При поверховнім осуді боєвої здібности російської армії на основі дотеперішніх дослідів, і сили армії Лєвенгавпта, Карло мабуть не мав причини до побоювання за долю цього останнього корпусу" [8]. Та як би воно й не було, навіть на випадок дійсної помилки Карла XII, ця помилка була така, що могла бути оминена, отже не може бути арґументом принципіяльних противників походу на Україну. Зволікання Карла й його нерішучість помстилися на нім і то дуже скоро. Коли вкінці рішено йти на Україну, хотів Карло якомога швидше зайняти найважливіші точки в цьому краю. Післав отже ґенерала Ляґеркрону з 3.000 людей наперед і 25-го вересня пішов за ним з цілою армією. Та Ляґеркрона, який мав обсадити найважливішу точку північної України Стародуб і тут ввійти в контакт з армією гетьмана, дав себе випередити москалям, які й заняли Стародуб. "Комендант Стародуба, козацький старшина, втаємничений у пляни Мазепи [9] — пише Sarauw — довго вижидав шведів, а коли прийшли москалі — не міг інакше поступити, як вдавати перед ними свою прихильність" і впустив їх до Стародуба. Таким способом через необачність шведів припала москалям ця важна точка опору, котрої заняття шведами було б не лише підбадьорило прихильників Мазепи, але й шведському військові доставило б харчів і скріпило б їх положення в краю. Недовго після того прийшла вістка про поразку Лєвенгавпта коло Лісної. Те, що в тій битві втратили шведи з обозу, артилерії й особливо муніції — не можна було ніяк заступити. Це було, між іншим, причиною, що з 32 шведських гармат, під Полтавою могло стріляти тільки чотири. Положення шведів ставало чимраз прикріше. Відступати тою самою дорогою назад було неможливо. З Сіверщини йти на Москву — означало покинути за собою всі твердині, що було б небезпечно. Осталась отже Карлові лише надія, що мимо довгої проволоки, знайде достаточне підпертя у Мазепи. Для того пустився в сторону Десни і тут недалеко цеї річки зійшовся врешті, в жовтні 1708 з військом гетьмана.

Та найкращий час минув, сили Мазепи були розкинені. Стародуб утрачений, Україна залита царськими військами; після невдачі під Лісною підупала повага шведської сили, зросла повага московської... Все таки дав гетьман свому протекторові й союзникові зразу 7.000 люда, що відносно до числа шведів не було без значіння. Крім того уладив в Батурині оружний табір для шведів, зібрав тут артилерію, великий магазин і як залогу перевів туди свої чотири прибічні полки і частини трьох полтавських полків під проводом полковника Чечеля та ґенерала Кеніґсека, шляхтича пруського походження. Та і цей важний пункт не вдалося шведам дістати в свої руки, так само як і Стародуб. Російські війська, ближчі Батурина ніж Карло, зараз пішли на це місто, як лише дізналися про "зраду" Мазепи. Мєншіков узяв твердиню і влаштував мазепинцям кріваву лазню. Всіх мешканців вирізано; тіла їх пущено з хвилями Сейму, щоби подати криваву вістку Україні, великі, поставлені Мазепою, склади спалено, Чечеля і Кеніґсека взято пораненими в полон і по звірськи замордовано. 40 гармат (без моздірів) забрав Мєншіков. Ці гармати були б придалися Карлові в битві під Полтавою...

Вплив упадку Батурина був страшний.

Що москалям повелося взяти гетьманську столицю з перед носа короля і гетьмана, це зробило розторощуюче вражіння на прихильниках Карла й Мазепи. Число їх меншало скоро. Негайно згуртувалася противна сторона, якій приказав Петро вибрати нового гетьмана — Скоропадського; справа Мазепи представлялася безвиглядно. Так погано, що навіть цінна поміч — свідоцтво настрою України — 15.000 запорожців [10], що під проводом Гордієнка прийшли на поміч Карлові, не змогла його вивести з біди. Непокоючи москалів, здержуючи їх від дальших подібних підпринять проти шведів, робили запорожці велику прислугу. Але по Лісній, Стародубі і Батурині були москалі засильиі, щоби не змогли побити одну по другій розділені від себе шведську й запорізьку силу. Виглядало, що й сам Карло не робив усього можливого, щоби скріпити співдію шведів з запорожцями. І хоча погляд Юнакова: "брак енергії і майже повна байдужість зі сторони Карла XII супроти долі свого нового союзника в часі виступу запорожців аж впадає в око" — є

пересаджений, то все таки правда, що Карло дуже мало зробив (або міг зробити), щоби перешкодити москалям відтяти запорізьку армію. Отже сталося так, що запоріжців відкинули москалі взад, а кілька тисяч їх транспортових суден, які 29 і 30 червня могли б справити шведам величезну прислугу під Переволочною, знищили. Мимо всього Карло не закинув своїх плянів. Під кінець 1708 року приказав своїм військам, що стояли по німецьких залогах, йти в Польщу, злучитися з польською коронною армією Станіслава і йти через Волинь на Київ, де мали злучитися з головною армією Карла. Крім того післав Карло посла в Туреччину, щоби з'єднати до війни проти Петра і Порту, або бодай кримського хана. Саме помочі Польщі або Туреччини хотів ждати Карло, коли він по зруйнуванню Батурина, перейшов Десну та за радою Мазепи перевів свою армію на український врожайний низ — північну сторону теперішньої полтавської губернії, опісля під саму Полтаву, щоби дати людям відпочити. Облогу Полтави підпринято — як каже Sarauw — з тією метою, щоби не покидати місця, яке лежало менш-більш посередині обох напрямків, звідки мала прийти поміч.

Та поміч одначе не прийшла. Натомість прийшли в липні 1709 дві страшні вістки, які погіршили положення до розпуки. Одна прийшла з Польщі: Станіслав і Крассов, замість спішити до короля, остались в зах. Польщі, в боротьбі проти Августа і самі між собою в незгоді. Відомість з Туреччини була також сумна. Султан відмовився співділати проти Петра. Заосмотрення військ Карла ставало щораз гірше. Вони дійшли до Дніпра в липні, а через це воєнні операції перешкодили населенню завчасу зібрати збіжжя і обробитися. Багато харчу пропало під Лісною, в Стародубі і Батурині. Решту зробила російська кіннота, яка все довкола шведських становищ знищила й спустошила. До того й зима була дуже гостра; таких морозів, як 1708-9 року не пам'ятала Европа від століття. (Канали Венеції і ріка Рона покрилися грубим ледом.) "Все оце — пише учасник походу — не дало нам використати врожайности і багатства цеї гарної країни в такій мірі, як ми сподівалися" [11].

Без муніції і провіянтів, одурена в надіях на польську й турецьку поміч, тяжко непокоєна чимраз більше підприємчивими російськими

військами, що стало скріплювалися — мусіла шведська армія піддатися своїй невблаганній долі. Відступити за Дніпро, до короля Станіслава й Крассова, Карло не хотів. Це було б надто ризиковне супроти тодішнього стану шведської армії, непридатности терену (рвучкі ріки!) і чимраз більшій рухливости москалів, що напирали на Полтаву. Не оставалося Карлові отже нічого іншого, як видати противникові рішаючу битву. 29 червня 1709 припечатано під Полтавою долю цілого походу.

* * *

Сталося отже те, що "передбачали" критики 20 століття, розгром шведської армії й упадок шведської імперії.

Намірене Росією розв'язання східньо-европейського питання перемогло. Петро здобув море, наслідники його піддали Польщу під свій протекторат, опісля і під своє панування, тінь української самостійности знищено. Туреччину поважно підірвано, а Швецію викинено за море. Інший, противниками Петра плянований уклад відносин на областях, що в 1914 р. творили російську державу, пішов у забуття. Одначе ті, які звідтіль заключають, що пляни Карла взагалі були нездійснимі, повинні тямити слова великого Фридриха з його твору про Карла XII: "Не треба на основі висліду підприняття заключати про стійність пляну; належить також вистерігатися брати всі нещастя на рахунок браку передбачення. Вони можуть мати свою причину в тому, що народ називає "сліпим фатумом". І дійсно, всякому, хто докладно розглянув похід Карла, ясно, що його успіх не був неможливістю. Ми бачили, що Карло не занедбав справи заосмотрення й скріплення армії (Лєвенгавпт, Мазепа!); що міг з великою правдоподібністю числити на поміч Туреччини і Польщі. Ми бачили, що також Мазепа, серед дуже тяжких відносин, багато зробив для Карла: привів йому разом з запорожцями більше як 20.000 люда, отже майже стільки війська, скільки сам шведський король мав тоді під своїми приказами. Він, гетьман, який мав спирати на Десні дальший похід Карла, показав йому дорогу через ріку; відтягнув москалям значні сили, які мусіли битися проти запорожців на долішнім Дніпрі. Навіть геройська оборона Батурина не була для шведів без хісна. Дальший

похід шведів був би дуже утруднений, коли б вони, замість пустої руїни на місці гетьманської резиденції застали були російську твердиню. Також настрій гетьманових військ на Україні був для шведів прихильний. Українська часть бихівської залоги в Сіверщині дезертувала при перших вістках про наближення шведів. Одної ночі з 7-8 липня втікло 200 люда. Три українські полки: миргородський, лубенський і прилуцький не послухали в жовтні 1708 р. царського приказу перейти Десну і злучитися з російським військом. Подібно заховувалося й населення. В серпні 1708 року дістав російський генерал Інфлянт спеціяльне доручення здобувати вози з харчами, які українське населення висилало добровільно шведам. Деякі місцевості, як Зарічанка, разом з запорожцями вхопили за зброю проти російського війська. У Млині не послухало населення приказу відступаючого російського команданта спалити всі засоби поживи, і вони дісталися шведам. Деякі околиці, як Маячно, Нехвороща, Калеберда й інші, зруйновано, а людей вимордувано москалями за те, що подавали шведам усяку поміч. Отже можемо спокійно казати, що коли б Карло виступив був рішучіше 1708 року, то був би здобув собі прихильність і поміч всього українського населення і війська. Тоді інакше була б стояла справа постачання війська і битва під Полтавою могла б була інакше випасти; тоді Карло спокійно міг би вичікувати польської підмоги і його похід не скінчився б був на Україні. Признає це також згадуваний уже ґен. Юнаков: "Зрада Мазепи була подією першорядного значіння. Некорисні її для Росії наслідки могли бути великі й різнородні, що навіть не можливо їх було передбачити".

Коли, отже, мимо всіх сприяючих виглядів прийшов так траґічний кінець, то не ізза якоїсь основної хиби в пляні Карла або в його політичних рахубах, а тільки через не все справне виконання пляну і через ті непередбачені події і припадки, які при жодному пляні не є виключені.

І так дійсно було! Ясно, що поміч Лєвенгавпта або Мазепи, так конечна для успіху походу, була б зробила своє призначення, коли б Карло не прогайнував був непотрібно дорогого часу в Могилеві. Що

Лєвенгавпт міг оминути нещастя і що його поразка була припадком, признають самі москалі. Отже тактичні похибки, не непоборимі перешкоди, ударемнили діло Мазепи. Про це пише Фридрих Великий: "Закидається Карлові XII, що здався на обіцянки Мазепи, та козак не зрадив його; навпаки, Мазепа сам був обманений несподіваним збігом обставин, яких ані передбачити, ані оминути не міг". Також не міг Карло спинити тих страшних морозів зими 1708-9, яких століття не тямило. Неприбуття польської помочі також належить вчислити до "несподіваних обставин". Нажаль і король Станіслав і ґенерал Крассов не були мужами енерґії — тратили час на пустих торгах з партійними противниками в Польщі, замість спішити з поміччю Карлові. Також; не міг Карло передбачити, що польський гріш в Константинополі заважить більше, ніж життєві інтереси османської держави. Що турецька поміч в роках 1708-9 не прийшла тільки припадково, а не ізза непередбаченої Карлом зміни орієнтації турецької політики — на це вказує обставина, що два роки пізніше видала Порта Петрові війну й побила його на Пруті на голову.

Ряд нещасливих випадків! Ряд тактичних помилок, які можна б було оминути, спричинили, що плян, який міг повестися, не повівся.

Очевидно пересаджує Енґель кажучи, що нині існувала б на півночі шведська імперія — коли б Карло був побідив. Дальше грати світово-історичну ролю в часі, коли сусіди вибивалися в силу, було б Швеції неможливо — так ізза її скупих внутрішніх сил, як ізза малого її числа населення. Та все таки вона могла б була існувати як сильна держава (може належала б до неї також Норвегія і Фінляндія) з якими 12-15 мільйонів населення, з Балтийським морем як "mare nostro", мілітарно так сильна, як Румунія і Болгарія разом. Не є стійкий закид, неначе б то зростаюча Росія конечно потребувала була балтійського побережжя. Адже від довшого часу вона також потребує Дарданелів! Відперта від Східного і Чорного моря була б Росія примушена деінде заспокоїти свою потребу свобідного моря. Може була б шукала його десь у Китаю або Індіях. Ціла європейська історія могла б була піти іншими дорогами! Нестійний також закид, що мала держава як Швеція, не в силі була б

держати в своїх руках пункт такого світового значіння, як Балтик. Адже і досі держить Туреччина Дарданелі, Румунія гирло Дунаю, а Бельґія свою територію! На полудні повстала б була держава українська, до котрої мабуть належала б також і Білорусь. Польщу, тим сильно ослаблену, була б спіткала та доля, що для неї плянували Карло X. Густав з Бранденбурґією й Хмельницький, або була б дальше існувала як самостійна держава. Туреччина була б не мала безчисленних воєн з Росією, але спокійно при задержанні всіх своїх територій, була б діждалася часу своїх великих реформ. Москва була б стояла в межах Петрового батька Олекси Михайловича.

Сталося інакше. Завдяки нерішучости одних (Туреччина!), короткозорости других, що або запряглися до московського тріюмфального воза (Данія, Польща!), або побідному походові царя приглядалися з незрозумілою байдужістю (Анґлія!) — не вдався один з найвідважніших і найрозумніше придуманих політичних плянів всесвітньої історії. Здається одначе, що сьогодні живемо в часі ревізії великого історичного процесу, рішеного долею перед 200 літами в користь Росії. Петром започатковане розв'язання східного питання починає хитатися. Цілий комплекс земель, почавши від Фінляндії і надбалтийських країв, через Вільно, Варшаву й Україну аж до границь Туреччини — области, якими колись переходили жовніри Карла XII, — знову стає ареною війни, в якій, як і передше, рішається будуче Европи і Росії. Історія повернула нас в той хаос, що панував перед нинішнім станом річей у Східній Европі. Вона знову покликала до життя і дії всі ці сили, що діяли в часах північної війни, і рівночасно показала, що тоді побіджені — не мертві, а тодішні побідники — не безсмертні, як це думають забобонні. Старий ланцюг, яким Карло X. Ґустав і Карло XII хотіли скувати Росію й здержати її дальший розріст — знов починає брязчати. Київ і Варшава лагодяться зайняти місце, яке за часів Карла відогравали Гродно й Батурин.

Удари ззовні і повстання всередині великанської держави, ось ці чинники, що сподіваємося — нададуть розв'язанню східно-европейської проблеми інший характер, як того бажали собі Петро I, Миколай II,

Керенський, Лєнін і ціла т. зв. демократична Росія. Те, що припадково не вдалося в XVIII столітті, може вдатися в XX-му.

Пимітки:

[0] Перше видання книжки вийшло (по-німецьки) під час 1-шої світової війни, в 1917 році у Відні. Друге, в тім же році у Львові, третє в 1918 році в Києві.

[*] Про це військо писав Фридрих Великий в своїй "Consideration sur l'Etat de la Russie sous Pierre le Grand", що воно "з усіх нереґулярних військ — найзавзятіше і найвідважніше".

[1] Крім того було ще 15 000 під генералом Боуром між Дорпатом і Псковом і 25 000 під Апраксіном в Інґерманляндії.

[2] Закидається шведському королеві, що він ще 1701 р. після битви над Нарвою, не пішов дальше походом на Петра, а обернувся проти Августа. Недобачується тут, що цей останній мав ще відносно велику армію на шведській землі, коли Петро хвилево зовсім не був небезпечний. Коли б Карло був дальше гонив за Петром, то наразився б був на небезпеку відрізання від Швеції саксонцями й поляками. Зате повна побіда над Данією і Августом могла йому дати зовсім вільну руку до війни з Москвою.

[3] Гляди "Relation de la Batailie de Poltawa". Додаток до "Histoire militaire de Charles XII" par M. Gustave Adlerfeld. Paris MDCCXLI.

[4] Гляди "Histoire de Charles XII". Monsieur J. A. Nordberg MDCCXLVII. Том-II.

[5] Гляди "Histoire militaire de Charles XII" par M. Gustave Adlerfeld. Paris MDCCXLI. Том-III.

[6] J. Ch. Engel: Geschichte der Ukraine, 1796.

[7] Die Feldzuege Karls XII. Ein quellenmaessiger Beitrag zur Kriegsgeschichte und Kabinetspolitik Europas im XVIII Jahr' hundert von Ch. v. Sarauw. Kgl. daen. Kapitaen a D. Leipcig 1881.

[8] "Труды Императ. россійскаго военно-истор. Общества" 4 томи. Спб. 1909. т. 2. Розд. 4. Северная война, П. Юнаковъ.

[9] Наступник Мазепи, майбутній гетьман Скоропадський.

[10] Це число подають згідно Юнаков і Sarauw.

[11] Гляди вище: "Relation de la Batailie de Poltawa".

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

"Histoire militaire de Charles XII" — par M. Gustave Adlersfeld, Paris MDCCXLI.

"Histoire de Charles XII" — M. J. A. Nordberg. MDCCXLVIII, три томи.

"Geschichte der Ukraine" — 1796 — J. Ch. Engel.

"Die Feldzuege Karls XII. Ein quaellenmaessiger Beitrag zur Kriegs-geschichte und Kabinetspolitik Europas in XVIII Jahrhundert." von M. v. Sarauw, Kgl. Kap. a. D. — Leipcig 1881.

"Труды Импер. русскаго истор. Общества" — 4 томи. Петербург 1909 — т. 2. "Северная Война" — П. Юнаковъ.

"Исторія Россіи" — Соловъева.

"Мазепа" — Уманця

"Мазепа и мазепинцы" — Костомарова.

"Charles XII and the collapse of the Swedish Empire" — Bain, London 1895.

"Oeuvres de Frederik le Grand" — Berlin.

"Consideration sur l'Etat de la Russie sous Pierre le Grand" — Фридриха Великого.